

# **I. ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА. РОДИННЕ ВИХОВАННЯ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА**

## **1.1 Питання родинного виховання у тлумаченні педагогів та психологів**

Автор: Дякова Альона Сергіївна

### **I. ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА. РОДИННЕ ВИХОВАННЯ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА**

#### **1.1. Питання родинного виховання у тлумаченні педагогів та психологів**

У Стародавній Греції, питання родинного виховання розглядалось багатьма мислителями. Одним з найперших був Демокрит. Величезне значення він надавав прикладу дорослих («Благомисліє батька — краще повчання дітям»), словесному впливу, вихованню «переконаннями» і «доводами», привчання до праці, без якої діти не можуть «навчатися ні письму, ні музиці, ні гімнастиці... ні здатності соромитися». Взагалі, можна сказати, що у фрагментах праць Демокрита, які дійшли до нас, відображено вимогу починати виховання дітей з малих років.

Велику увагу родинному вихованню приділяв також і Аристотель: «До всього, до чого можна привчити дитину, краще привчити її безпосередньо з пелюшок»[3, 25]. На його думку дитина до семи років повинна виховуватися в сім'ї. Слідуючи принципу природовідповідності, він вважав, що до семи років, в дітях переважає зростаюче життя, тому треба насамперед розвивати їх організм. Головне для малят харчування, рух, загартування. Діти повинні займатися відповідно до їх віку грою, їм корисно слухати розповіді і казки (неодмінно схвалені владою), дітей потрібно навчати мові. З п'яти років батьки повинні готувати їх до школи. Займатися моральним вихованням дітей повинні головним чином батьки.

Щодо римської сім'ї, то в ній тривалий час зберігалися виховні традиції родової общини, однак характер домашнього виховання залежав насамперед від того, яке положення сім'я займала на соціальних сходах римського суспільства. Вихованням хлопчиків починали займатися чоловіки: батьки, вихователі, іноді запрошені з Греції. Хлопчиків привчали до чоловічих занять, і передусім вчили їх володіти зброєю.

Представник Стародавнього Риму Марк Фабій Квінтіліан критикував сімейне виховання у вищих шарах римського суспільства, де діти допускалися на бенкети і ставали свідками не найкращої поведінки дорослих; засуджував батьків за потурання дітям і недооцінку важливості періоду дитинства для становлення особистості людини. Він вимагав від батьків, годувальниць і нянь, щоб вони пам'ятали, що дитина дуже сприйнятлива і в ній легко вкоріняється як хороше, так і погане; це потрібно враховувати і при виборі товаришів однолітків і педагогів.

Одним з перших педагогів, які займалися докладною розробкою питань родинного виховання був Ян Амос Коменський [42, 43]. Він для дітей від народження до шести років

призначав материнську школу, під якою мав на увазі не суспільну установу, а своєрідну форму родинного виховання. Зокрема материнській школі Я. А. Коменський присвятив значний розділ своєї «Великої дидактики» і спеціальний твір під назвою «Материнська школа» [41, .90]. Цьому рівню виховання він надавав дуже велике значення, розглядаючи його як першу і найважливішу частину всієї розробленої ним системи виховання і становлення підростаючого покоління. У материнській школі повинні закладатися основи фізичного, етичного і розумового розвитку дітей. При цьому Я. А. Коменський нагадував, що фізичні і духовні сили дитини розвиваються поступово. Він закликав батьків досвідченіше, піклуватися з найбільшою ретельністю про здоров'я своєї дитини і давав конкретні вказівки про догляд за малюком, про те, яким повинне бути його харчування, одяг, режим. Дуже важливою була вимога Коменського про годування немовлят неодмінно молоком матері, його поради забезпечити дітям як можна більше рухів давати їм можливість бігати, гратися, пустувати. Він вимагав, щоб батьки не заважали дитячій грі, а самі брали в ній участь, направляючи дітей в правильне русло. До засобів морального виховання на думку Я.А.Коменського належать розумні повчання і вправи дітей в позитивних, з точки зору моральності, вчинках, а також позитивний приклад дорослих. У той час як в практиці родинного виховання широко застосовувалися фізичні покарання, він пропонував впливати на дітей у разі їх поганої поведінки або провини передусім умовлянням і осудом, вдаючись до покарань лише в самих крайніх випадках. У області розумового виховання Я.А.Коменський ставив перед материнською школою завдання сприяти накопиченню дітьми за допомогою органів чуттів можливо більшого запасу конкретних уявлень про навколишній світ, розвивати їх мислення і мову, з тим щоб підготувати їх до подальшого систематичного навчання в школі.

Педагог приділяв багато уваги підготовці дітей до школи рідної мови. Він рекомендував батькам завчасно збуджувати у дитини любов і інтерес до школи, високо підіймати в його очах авторитет майбутнього вчителя. З цією метою він радив роз'яснювати дітям, як важливо вчитися в школі, познайомивши їх з учителем ще до початку занять. Вчення Я.А.Коменського про материнську школу являє собою першу спробу створити теорію і методикку родинного виховання, визначити мету, зміст, основні завдання і методи, запропонувати ретельно продуману і чітко організовану систему роботи з маленькими дітьми відповідно до їх вікових можливостей.

«Материнська школа» фактично була першою в світі програмою виховання дітей в сім'ї. У ній висвітлені основні напрями виховної роботи: фізичне, моральне, розумове, трудове і естетичне виховання, розвиток мови і підготовка до школи.

Жан Жак Руссо в книзі «Еміль, або Про виховання...» дав ряд конкретних вказівок про виховання в ранньому дитинстві (до двох років), що стосуються в основному догляду за дитиною: її харчування, гігієни, загартування і т. д. Перші турботи про дитину, вважав він, повинні належати матері, яка, якщо це можливо, сама вигодовує її своїм молоком. «Немає матері, немає і дитини!»— вказував він. З перших днів життя малюка, за словами Ж.Ж.Руссо, мати надає йому свободу рухів, не затягуючи його туго пелюшками; виявляє турботу про його загартування. Ж.Ж.Руссо — противник зніження дітей. «Привчайте дітей до випробувань... — писав він.— Загартовуйте їх тіла проти негоди, клімату, стихій, голоду, спраги, втоми». Зміцнюючи тіло дитини, задовольняючи його природні потреби, не треба, однак, потурати його примхам, оскільки виконання будь-яких бажань дитини може перетворити її в тирана. Діти «починають з того, що примушують собі допомагати, і закінчують тим, що примушують собі служити» [41, 403].

На думку Песталоцці початки виховання, закладаються ще в сім'ї, наприклад фізичне: коли мати, допомагаючи малюку вставати, робити перші кроки, проводить з ним тим самим «природну домашню гімнастику [41, 362].» Виробленню у дитини уміння самостійно виробляти всі рухи суглобів сприяє також його участь в найпростіших видах домашньої праці (дівчинка за дорученням матері заколисує немовля, допомагає одягатися і взуватися сестричці або братику, заслуговуючи цим вдячність своїх ближніх, при цьому вона розвивається одночасно і у фізичному і у моральному відношенні. Мета морального виховання, за Песталоцці, полягає в розвитку у дітей діяльної любові до людей.

Педагог визначив завдання, зміст, розробив методику первинного виховання в сім'ї. Песталоцці вважав, що мати повинна розвивати фізичні сили дитини ще з раннього віку, прищеплювати їй трудові навички, виховувати в ній любов до людей, вести її до пізнання навколишнього світу. Родинне виховання повинне бути спрямованим на гармонійний розвиток всіх природних задатків дитини.

Варто відзначити, що з прийняттям християнства українська сім'я стала ще міцнішою й натхненнішою. Родинне виховання піднялось на вищий щабель свого розвитку. Поширились шкільництво й наука в Україні. Батьки шанобливо ставилися до письменства, книги, школи, вчителя і дітей до цього привчали, фраза старогрецьких книжників про те, що «вчення» — світло, а невчення - тьма», стала крилатою у кожній родині. Українці виявляють потяг до знань, до грамотності, до навчання. Відомий арабський мандрівник XVII століття Павло Алеппський, подорожуючи по Україні, в своїх дорожніх нотатках зауважив: залишаючи усяке місто й містечко в землі козаків багаті мешканцями, надто ж маленькими дітьми. У кожному місті безліч дітей, і всі вміють читати, навіть сироти" [83, 32-33].

Так уже повелось упродовж ряду століть: щоб вижити, вистояти, треба було, як зіницю ока, берегти сім'ю. Дух непокори, вічне прагнення до волі, незалежності, виняткова працьовитість, витривалість, мужність, винахідливість, кристалева чесність, щирість, патріотизм, щедрість привітність і кмітливність — риси, генетичне властиві нашому народові, плакалися упродовж усієї його історії у родинному колі. Тому заглиблення в історію української родини допомагає нам раніше збагнути народний педагогічний ідеал і велику мудрість родинної етнопедагогіки, проникнути в національний характер нашого народу.

Доля української родини завжди тісно перепліталася з історичною долею України, яку народ любовно називає, як і діти матір у сім'ї, ненькою. Коли український народ мав свою державність, то й умови для розвитку сім'ї, батьківської етнопедагогіки, національної родинно-побутової культури були сприятливі, як, наприклад, у середині XVII ст. втрата Україною власної державності, незалежності лягла тяжким тягарем і на родину, якій доводилось терпіти боку колонізаторів потрійний гніт — соціально-політичний, національний, релігійний. А яких зусиль треба було докладати для подолання лютого наступу асиміляторів української культури.

Великого значення сім'ї надавав Т. Г. Шевченко. З біографії поета відомо, як пристрасно бажав він створити свою сім'ю, яку радість він відчував, зустрічаючи хорошу сім'ю. Відомо, з другого боку, й те, як обурювався він з людей, що дивились на сім'ю, як на примусовий атрибут, існування якого є лише умовною необхідністю, формою додержування «пристойності» і тільки.

Шевченко в кількох творах зупиняється на огидних явищах розладу в поміщицьких сім'ях. Тут батько не виявляє ніякої протидії агресивним заходам своєї другої дружини до дівчинки і хлопчика, його дітей від першої дружини.

Шевченко обурювався з тих батьків і матерів, які влаштовували одруження своїх дочок з розрахунку, шукаючи для них знатних женихів, родовитих, титулованих, якихось князів і т. д. Аристократія не здатна мати дружну, міцну сім'ю. Шевченко знаходить таку сім'ю найчастіше у простих людей, які живуть з своєї власної праці.

Співчутливо зображає поет вдовині селянські сім'ї, де хоч і бідно та вбого, але є піклування матерів про дітей, а дітей про матерів, де наполеглива праця не тільки не вбиває, а міцніше підкреслює людяність сімейних стосунків. У бідній, але дружній сім'ї і бідність та інші життєві злигодні легше зносити.

Далеко на чужині йому так хотілося одержати вісточку від сім'ї, від рідних, від матері, та, на жаль, сім'ї у нього не було. Добре відомо, як пристрасно хотів Шевченко створити свою сім'ю після повернення із заслання; він, безумовно, здійснив би, хоч і з запізненням, це своє бажання, якби цьому на перешкоді не стала рання смерть поета.

Шевченко не мислив собі сім'ї без дітей. Жінка, яка виходить, заміж, повинна готуватися стати матір'ю, бо бути матір'ю — щастя, бо жінка-мати — це велика суспільна справа. Шевченко віддає пошану і повагу жінці-матері, яка гідно виконує свої материнські обов'язки, оточуючи ласкою і піклуванням своїх дітей.

«Слово мамо — Великеє, Найкращеє слово!»— писав Великий Кобзар.

Найзадушевніші слова знаходить Т.Г.Шевченко, щоб змалювати світлий образ жінки, яка любить своє дитя, щоб розкрити перед читачем усе багатство її серця. Виведені в його повістях й інші матері, які нехтують свої материнські обов'язки. Це — погані матері і тому погані жінки, яким Тарас Григорович відмовляє у своїй пошані.

Ми не ставимо перед собою завдання намалювати з усією повнотою і багатогранністю образ матері, як він представлений у творчості Т.Г.Шевченка. Ця тема виходить за межі нашого дослідження. Ми лише намагаємося підкреслити погляди поета на роль жінки в сім'ї як вихователки дітей. Тому ми залишимо без розгляду питання про зображення матері в живописній творчості Т. Г. Шевченка, де мати показана також глибоко реалістично, також народно.

Мати — перша, природна вихователка своєї дитини. В очах Кобзаря мати, яка не виконує свого материнського обов'язку, гідна всілякого засудження: вона злочинниця перед суспільством, вона викликає огиду, не тільки моральну, а й фізичну. І, навпаки, заслуговує на всебічну пошану та мати, яка любить своїх дітей людською любов'ю і по-людському піклується про них, про їх майбутнє. Образ такої матері благородний, він прекрасний і в етичному, і в естетичному розумінні.

У педагогічній спадщині видатного російського педагога К.Д.Ушинського значне місце посідають питання сім'ї і сімейного виховання. Адже з самого раннього дитинства треба починати виховувати дитину, і тут, на думку К.Д.Ушинського, сім'я відіграє неабияку роль. Погляди К.Д.Ушинського на родинне виховання формувались на ґрунті великої поваги до народу, на вивченні і використанні досвіду народного виховання, найкраще відображеного в народній творчості — казках, легендах, приказках. Одночасно видатний педагог спостерігав за станом сучасного йому родинного виховання в різних колах суспільства, а також, подорожуючи за кордон, використовував досвід інших народів.

Надаючи виняткового значення сім'ї у підготовці дитини до життя, К.Д.Ушинський не

вважав родинне виховання особистою справою батьків. Він розглядав його як суспільний обов'язок кожного з них. Найпершим обов'язком батька сім'ї є виховання особистості, корисної для суспільства. У статті «Про моральний елемент у руському вихованні» [120, 143]. К.Д. Ушинський розглядає виховання дітей в селянських і дворянських сім'ях. Говорячи про виховання в родинах селян, він дещо ідеалізує це виховання, покладаючи, зокрема, свої надії у цій справі на виховну діяльність держави і церкви. Розкриваючи негативні сторони дворянського родинного виховання, педагог робить цілком правильні критичні висновки.

Так, Костянтин Дмитрович пише, що про батьків цих сімей не можна сказати, нібито вони не займаються вихованням своїх дітей. «Навпаки,— підкреслює К.Д.Ушинський,— в більшій частині дворянських сімей виховання становить головну турботу батьків, мету їхнього життя, перед якою часто схиляються всі інші цілі і мотиви» [120, 144].

Отже, батьки є для своїх дітей завжди і в усьому зразком — вони повинні бути винятково тактовними, справедливими, щирими, чесними, витриманими. Адже діти люблять наслідувати дорослих. Найкращою вихователькою в родині К.Д.Ушинський вважав матір. Багато сторінок у своїх творах видатний педагог присвятив жінці, матері-виховательці. Саме через матір успіхи цивілізації проникають в сімейний побут, а через нього і в життя народу. К.Д.Ушинський пише, що основи людського характеру закладаються в перші роки життя, коли дитина перебуває під безпосереднім впливом матері, отже й формування характеру дитини багато в чому залежить насамперед від неї, і коли в жінки народжується дитина, то вона вже не живе для себе, а повністю віддається вихованню маленької істоти.

Видатний педагог висловив багато цікавих думок і з приводу того, як саме треба виховувати дітей в сім'ї. К. Д. Ушинський вважав, що батьки обов'язково повинні добре знати своїх дітей, їхні можливості і нахили. В цьому питанні батькам може дуже допомогти педагогічна література. Він дуже чітко підкреслює, чим же повинні керуватися батьки у вихованні власних дітей. Виховати справжню людину можна тільки поєднуючи розумове, моральне, трудове та естетичне виховання.

К. Д. Ушинський звертає увагу батьків і на необхідність виховувати у дітей з раннього віку міцні, сталі навички. У творі «Людина як предмет виховання» підкреслюється велике практичне значення виховання добрих навичок. Педагог називає їх моральним капіталом, який безнастанно зростає і процентами від якого людина користується все своє життя. Він пише, як саме батьки можуть виховати в дітях добрі навички. На його думку це треба робити не механічно, а поступово, шляхом систематичних вправ, з урахуванням вікових особливостей дітей. Особливу увагу батьків К.Д.Ушинський звертав на виховання у дітей навичок культурної поведінки. Однак, виховуючи у дітей ці навички, педагог радив стежити за тим, щоб моральні правила, ставши звичною нормою поведінки дитини, не приглушували живої душі, щирості й безпосередності. К.Д.Ушинський давав батькам конкретні поради і з приводу того, як викорінювати погані звички. Для цього потрібно знати причини виникнення поганих звичок у дітей, а потім уже займатися їх усуненням.

Основою морального, розумового й фізичного вдосконалення, на думку великого педагога, є праця. Дитину треба привчати до посильної праці з раннього дитинства. І ось тут у пригоді може стати, на думку К.Д.Ушинського, гра, яка поступово переходить у трудову діяльність. Перехідними до праці будуть також ігри з елементами праці, корисної для сім'ї, як, наприклад: копання грядок, шиття лялькам платтячок, плетіння кошиків, палітурна й столярна робота та ін. Від праці-гри Костянтин Дмитрович рекомендував переходити до справжньої праці. Це найрізноманітніші види побутового обслуговування — праця на городі,

в квітнику, в полі. Дуже важливо, щоб дитина якнайшвидше навчилася обходитися без сторонніх послуг. Праця дитини в сім'ї, писав він, по можливості повинна бути різноманітною, а обираючи вид праці, необхідно врахувати нахили дитини, які визначилися ще в процесі гри і саме подальшому розвитку цих нахилів треба сприяти. Але при цьому слід пам'ятати, підкреслював педагог, що дитина не завжди повинна займатися тією працею, яка подобається. Вже змалечку треба привчати дітей до різних видів праці. Якщо в процесі праці дитина навчиться долати перешкоди, якщо цей процес викличе в дитині певні позитивні емоції, то це буде найефективнішим засобом формування сильного характеру.

Важливі думки висловлював К.Д.Ушинський і з приводу того, як треба здійснювати естетичне виховання в сім'ї. Необхідно з раннього дитинства пробуджувати в дітях любов до прекрасного — читати їм дитячі книжки, виводити на природу, показувати різні картинки, навчати різноманітних пісеньок. Але для цього, підкреслював педагог, потрібно, щоб самі батьки були естетично освіченими людьми [120].

В. Стефаник був глибоко переконаний, що кожна сім'я повинна будуватись на злагоді й сердечній дружбі між батьками та дітьми, взаєморозумінні, пошані і повазі до старших членів родини. Коли ж у сім'ї наставала розлука, хтось змушений залишити рідну оселю — це було горе, трагедія для сім'ї («Виводили з села», «Стратився», «Новина»).

Майже у кожній новелі Стефаніка визначальну роль відведено матері, жінці. Вона — головний будівничий і хранителька домашнього вогнища, її роль у вихованні дітей, веденні домашнього господарства, збереженні сімейних традицій і устоїв — особлива, і у більшості випадків вирішальна.

Мати у творах Стефаніка сердечна і добра («Кленові листки», «Діточа пригода», «Катруся»), щира і працьовита («Осінь», «Мати»), невтомна і згорьована («Лан», «Святий вечір»), сувора і справедлива («Лесева фамілія», «У корчмі»). Вона прекрасна якоюсь неземною любов'ю до своїх синів, коли проводить їх до війська («Виводили з села», «Мати»), дає останні в житті поради своїм дітям («Кленові листки»), намагається з останніх сил допомогти хворій дочці («Катруся»).

Стефанік вважає, що мати найбільше дбає про те, щоб сімейна нитка не рвалась, щоб діти, будучи далеко від рідної оселі пам'ятали про отчий дім. Мати — єдине, що тягне дітей до рідного порога в дитинстві, молодості, зрілому віці («Вечірня година»).

Мати — хранителька сімейного вогнища, його морального обличчя. Батьки, які заплямували честь родини, не можуть бути прикладом для своїх дітей. Все їм можна вибачити, але зганьблену честь — ніколи («Пістунка», «Гріх», «Мати»). Справжні батьки повинні ставити до своїх дітей однакові вимоги, не шукати один в одного помилок та виставляти їх напоказ перед дітьми («Мамин синок»).

Збереження сімейної честі — основа основ родинного виховання за Стефаніком. Образ матері глибоко віддзеркалює ідеал справедливості і честі, морально-етичні норми сімейних взаємин, що склалися віками.

Великого значення проблемі — сім'я і школа, вихованню дітей у сім'ї надавав А. С. Макаренко. Він написав «Книгу для батьків» [70], прочитав по радіо багато лекцій про виховання дітей у сім'ї, які в 1940 році були опубліковані окремою книгою «Лекції про виховання дітей». Виховання, зазначав А. С. Макаренко, є процес соціальний в широкому розумінні цього слова; виховує дитину (добре або погано) все — природа, середовище,

явища, речі, але насамперед люди — «з них на першому місці батьки і педагоги» [71, 20-21].

А. С. Макаренко стверджував, що сім'я повинна бути колективом, в якому діти отримують первинне виховання і який, нарівні з установами суспільного виховання, впливає на правильний розвиток і формування особистості дитини. Він стверджував, що тільки в тій сім'ї діти отримують правильне виховання, яка усвідомлює себе частиною суспільства, в якій діяльність батьків розглядається як необхідна суспільству справа.

Надаючи великого значення у вихованні дітей розумному батьківському авторитетові, А. С. Макаренко гостро критикував його «фальшиві типи»: «авторитет придушення»—коли батьки б'ють і залякують дітей; «авторитет віддалі» — коли між дітьми і батьками немає нічого спільного; «авторитет чванства» — коли батьки вихваляють себе і недооцінюють інших людей; «авторитет педантизму» — коли батьки — бюрократи і формалісти — все забороняють дітям; «авторитет резонерства» — коли батьки надокучають дітям частими і зайвими повчаннями; «авторитет любові» — коли батьки надмірно задобрюють дітей; «авторитет дружби»—коли між батьками і дітьми існує панібратство; «авторитет підкупу» — коли слухняність дітей купується подарунками й обіцянками батьків. Усі ці типи «батьківського авторитету» А. С. Макаренко називав негідними, аморальними, шкідливими. Справжній батьківський авторитет, зазначав він, повинен мати в своїй основі: здорову сім'ю, громадський обов'язок і честь батьків, їх трудову діяльність, усвідомлення батьками своїх обов'язків, правильне розуміння любові до дітей.

«Книга для батьків» і «Лекції про виховання дітей» А.С.Макаренка є своєрідною енциклопедією сімейного виховання [70; 72].

Видатний польський вчений Я. Корчак пише: «Перше слово маленької дитини — «мама»...саме древнє слово, яке придумали ще первісні люди..., а тому слово «мама» подібне у всіх мовах...

Вже маленька дитина знає свою маму. Ще ні говорити, ні ходити не вміє, а вже тягне руками до матері. Впізнає її на вулиці, коли вона підходить, ще здалека усміхається. Навіть вночі впізнає по голосу, диханню. Навіть сліпі від народження і осліплі діти, торкаючись рукою лица матері, впізнають її і говорять: «Мама - мамуся...»[50, 446]

У своїх творах він розкриває стосунки, які виникають у сім'ї між батьками і дітьми, між братами і сестрами. Дає поради, як впливати, сформувати дитину з точки зору педагогіки і медицини.

У книзі «Як любити дітей», зокрема, у розділі «Дитина в сім'ї» дає відповідь на запитання «Що собою являє дитина?» і досліджує поведінку батьків та дітей у таких ситуаціях:

- батьки говорять: «Він повинен... Я хочу, щоб він...» «Чи красива дитина? А мені все рівно». «Чи розумна?» - як поводитися батькам, коли виникає страх перед смертю дитини, і т. п [52, 183].

Проблеми родинного виховання все життя хвилювали і такого великого педагога, як Василь Олександрович Сухомлинський,— проблеми виховання, батьківської педагогіки, тієї найменшої соціальної клітинки, де закладаються основи особистості, формуються характер молоді людини, моральні почуття, поведінка. Він був переконаний у тому, що успіху у вихованні поколінь можна досягти тільки спільними зусиллями сім'ї та школи. «Всі шкільні проблеми стоять і перед сім'єю, усі труднощі, які виникають у складному процесі шкільного

виховання, сягають своїм корінням у сім'ю» [114, 4]. В.О.Сухомлинський твердив, що зміцнення сім'ї, вдосконалення родинного виховання — одна з найважливіших соціальних проблем, від розв'язання якої залежатиме майбутнє нашого суспільства, моральне обличчя молоді.

Наприкінці свого життя В.О.Сухомлинський розпочав роботу над дуже потрібною книжкою — енциклопедією сімейного виховання — «Батьківською педагогікою» [114], в якій повинні були висвітлюватися найактуальніші сучасні проблеми виховання дітей у сім'ї, педагогічної освіти батьків і дорослих, соціальної педагогіки. Тільки після його смерті вдалося зібрати рукописні та деякі надруковані статті й підготувати видання «Батьківської педагогіки».

«Батьківська педагогіка» — це захоплююча і хвилююча поетична розповідь про найважливіший, священний обов'язок батьків щодо своїх дітей, це пристрасний гімн благородній душі дитини, її сподіванням, устремлінням, людському сімейному щастю. Водночас це гірка правда про те, як батьківська нерозсудливість, сліпа потворна любов до дітей, духовне зубожіння, міщанство та інші вади сімейного життя частини наших громадян призводять до трагічних наслідків — спотворення душі дитини, появи антисоціальних явищ, дармоїдства, марнотратства, споживацької психології, дитячої злочинності.

У «Батьківській педагогіці» кожний маленький епізод, подія з життя школи чи сім'ї, легенда чи переказ стають канвою, відправним моментом для змістовної розмови, педагогічних роздумів і міркувань, що змушують глибоко вникати в проблеми родинної педагогіки. В.О.Сухомлинський вважав, що Батьківщина починається із сім'ї, що найважливіші риси якості особистості зароджуються в сімейному, вихованні, що діти — продовження не тільки нашого роду, а й нашого соціального ладу, наших завоювань і благородних намірів. І від того, які духовні цінності візьме від нас молодь, залежатиме майбутнє нашого народу і суспільства.

Вчений звертав увагу на таку важливу особливість психіки дитини— чим молодший її вік, тим вразливіша, сприйнятливіша вона до виховного впливу, тим легше» пробудити в ній благородні почуття, виховати чи перевиховати.

На яскравих повчальних прикладах із сімейного виховання В.О.Сухомлинський показує, як успішно закладаються і міцніють основи моралі в дітей, якщо батьки враховують ці особливості й можливості розвитку психіки в дошкільному віці («Моральні цінності сім'ї», «Бережіть душу дитини»), і як несформовані й незакріплені в ранньому дитинстві такі елементарні моральні правила життя і поведінки дитини, як «можна», «не можна», «треба», «не треба», «дозволено», «заборонено», відсутність елементарних почуттів обов'язку і відповідальності ускладнюють дальший процес виховання особистості в наступних вікових періодах.)

А кому не відомі надзвичайна дитяча спостережливість, цікавість і допитливість, скільки разів малюки завдають клопоту старшим своїми нескінченними «чому?», «для чого?», «навіщо?». То зароджується і з неповторною силою виявляється пізнавальний інтерес — потреба все знати, зрозуміти, пояснити. Задовольняючи дитячу допитливість розумними, доступними для її розуміння відповідями, підтримуючи її цікавість, ми сприяємо розвитку мислення й уяви дитини, стійких пізнавальних інтересів як найважливішого компонента в структурі інтелекту особистості. Та, на жаль, батьки не завжди усвідомлюють свою відповідальність за розумовий розвиток дитини, їм не вистачає ні часу, ні зусиль, щоб задовольнити дитячу допитливість, поміркувати, порозмовляти з дитиною, дати правильну і зрозумілу відповідь на ті чи інші запитання, заохотити до дальшої пізнавальної діяльності,



розвинути дитячу спостережливість і увагу, пам'ять і мислення. Так зароджується психологія байдужості, так виростають діти, яких ніщо не приваблює. Їх не цікавлять ні знання, ні школа, вони вчаться лише формально, з обов'язку або примусу, у них не виникла потреба все знати, розуміти, не сформувалися пізнавальні інтереси. От чому В.О.Сухомлинський звертається до батьків із закликом вчити дітей спостерігати, пізнавати світ, міркувати, бути уважними до їхніх запитань, заохочувати і спрямовувати дитячу допитливість і, головне, не залишати дітей поза батьківською увагою, турботою про їхнє розумове виховання, своєчасно впливати на розвиток розумових здібностей. Звичайно, сформувати в малих дітей стійкий пізнавальний інтерес, органічну потребу в знаннях, освіті — нелегка справа. Василь Олександрович радить батькам знаходити різноманітні форми й способи спонукання дитячої спостережливості, цікавості, показувати й розкривати перед ними неповторну красу природи і людського життя («Вашій дитині завтра йти до школи», «Розмова з молодим директором школи»).

У молодшому шкільному віці порівняно легко формуються такі моральні цінності особистості, як колективізм, дисциплінованість, працьовитість і бережливість, почуття обов'язку і відповідальності, дружби, товаришування, поваги до праці й людей праці. У підлітковому і юнацькому віці інтенсивно формуються світоглядні і морально-вольові якості особистості — ідейні переконання, патріотичні ідеали, громадянська зрілість. В. О. Сухомлинський назвав цей вік періодом становлення громадянина, світоглядним віком, періодом формування вольових якостей і характеру молодого людини. Ось чому дуже важливо для всіх, хто має справу з вихованням дітей, знати не тільки вікові та індивідуальні особливості розвитку дитини, а й ті умови, за яких успішно формуються й виховуються в тому чи іншому віковому періоді найбільш значущі риси і якості особистості, та забезпечити їхній максимальний розвиток. Своєчасність виховного впливу — запорука успіху у вихованні молодого людини.

В.О. Сухомлинський умів підмітити найтипівіші вади сімейного виховання. Одною з найшкідливіших вад є, за його висловом, споживацький характер способу життя багатьох дітей. Деякі батьки вважають, що живуть вони і працюють лише заради щастя своїх дітей і тому дозволяють їм усе, створюючи максимальний матеріальний достаток, тепличні умови, задовольняючи всі необмежені бажання й навіть примхи. Діти в таких сім'ях виростають, не знаючи ні в чому нужди, не знаючи обов'язків і відповідальності. Радість споживання матеріальних і духовних благ — єдина діяльність багатьох дітей, пише В.О.Сухомлинський. Це призводить до дуже небезпечних наслідків,— спотворення людської особистості, марнотратства, споживацького, паразитичного способу життя, до появи «маленьких негідників» і навіть злочинців. Бо чим інакше можна пояснити такий ганебний вчинок школярів, які заради розваги побили вітрові стекла в автомобілях, знищили одяг, взуття, яке їм видали в школі-інтернаті тощо? Споживацький підхід до суспільного добра перетворює дитину в маленького злочинця, маленького негідника, психологія якого формується вже з ранніх років, починається з сім'ї, з нескінченних розваг або дитячої бездіяльності.

Особливу увагу приділяв В.О.Сухомлинський трудовому вихованню дітей у сім'ї, вихованню любові до праці, працьовитості, поваги до людей праці, бережливого ставлення до матеріальних і духовних благ людства. Водночас він відзначав, що марне витрачання часу, байдювання, ледарство проникає нині навіть у життя сільських дітей; та деякі батьки вважають, вказував В.О.Сухомлинський, що їхні діти повинні тільки гратися, забавлятися, розважатися, а праця — це обов'язок дорослих. Якщо підліток нудьгує від бездіяльності, то це страшне горе для суспільства,— пише В.О.Сухомлинський. Адже справа навіть не в тому, що діти не створюють матеріальних благ, не примножують людського багатства — праця облагороджує людину, формує характер, волю, найважливіші риси і якості особистості, вона

містить у собі величезні виховні можливості. В праці розкриваються здібності, моральні та інтелектуальні сили молодшої людини, формується її особистість. Тільки в процесі трудової діяльності виникає потреба в спілкуванні, у становленні соціальних і психологічних відносин, ділових взаємин між людьми, взаємодопомоги, взаєморозуміння, дисциплінованості, погодженості дій і вчинків тощо. «Дати дитині радість творення, радість праці,— зазначав В.О.Сухомлинський,— це і є справжня мудрість батьківської любові до дітей» [114, 12].

Основи пізнавальної діяльності і навчальної праці закладаються в ранньому дитинстві, а тому автор «Батьківської педагогіки» дає практичні поради батькам розвивати в дітей спостережливість, вміння орієнтуватися в різноманітних ситуаціях, мислити, міркувати, фантазувати. Цьому особливо сприяє вивчення явищ природи в ранньому дитинстві, спільні прогулянки, бесіди, читання книжок, спільна праця. Мислення дитини своєрідне, її думка невіддільна від почуттів, вона прагне все пізнати, зрозуміти. Тому сам процес навчання повинен бути життєрадісним, захоплюючим, будити думку і почуття, мати дослідницький характер. Водночас розвиток пізнавальних і навчальних інтересів немислимий при застосуванні примусу, покарань або сухих формальних вимог. В.О.Сухомлинський пише: «Діти, на яких часто кричать, втрачають здатність сприймати найтонші відтінки почуттів інших людей і — це особливо тривожить — втрачають чутливість до правди, справедливості» [114, 13].

В.О. Сухомлинський на яскравих прикладах показує, яке значення для інтелектуального розвитку, зокрема мислення і пізнавальних інтересів, має психологічний клімат соціального середовища, в якому дитина формується і розвивається, багатство інтелектуальних зв'язків і відношень, мовне спілкування, активна пізнавальна і трудова діяльність. Багато цікавих порад з цього питання можна знайти у статті «Вашій дитині через рік іти до школи» та ін [114, 173].

Василь Олександрович постійно цікавився проблемами сімейного виховання, а саме умовами і особливостями виховання дітей у різних сім'ях, вивчав позитивний досвід, підмічав найістотніші і найбільш типові вади та недоліки сімейного виховання, шукав причини цих недоліків. Він проводив велику виховну і освітню роботу з батьками, дорослими, навчав їх мистецтва сімейного і громадського виховання, гостро критикував нецтво та примітивізм. У Павлишській школі було створено чітку систему педагогічної освіти і пропаганди педагогічних знань серед населення, батьків і навіть старшокласників.

В.О.Сухомлинський вважав за необхідне ввести в зміст загальноосвітньої школи мінімум педагогічних знань, зокрема з галузі «Батьківської педагогіки», виховувати майбутніх батьків, морально готувати їх до великої відповідальної батьківської місії. Він підкреслював, що безвідповідальне ставлення молодих батьків до виховання своїх дітей дорого обходиться передусім суспільству.

Морально не підготовлені до народження і виховання дітей батьки є великим нещастям для суспільства.

Молоді батьки повинні розуміти, що шлюб розпочинається з готовності до великої і відповідальної соціальної ролі — виховання дітей, успіх якої залежить передусім від духовного багатства, вірності кохання, взаємної поваги і спілкування, педагогічних знань і умінь. Своїх вихованців — юнаків і дівчат ми вчимо; моральне право на кохання має той, хто вміє відповідати за майбутнє — за своїх дітей. До речі, В. О. Сухомлинський з нових позицій підходить і до оцінки життєвої позиції, і ролі дитини в сім'ї. Діти в сім'ї — це не тільки слухняні виконавці волі батьків і старших, вони рівноправні члени сім'ї, активні учасники

всіх сімейних справ, вони можуть чинити взаємний позитивний вплив на сім'ю; поведінку батьків і старших, їх ставлення до своїх сімейних і громадських обов'язків. Вони не повинні відчувати своєї нерівності, неповноцінності, приниженої гідності. Автор відстоює право дітей активно втручатись у сімейні справи. Цікаві приклади, наведені у «Батьківській педагогіці», переконують нас у тому, що під впливом думки дітей, їх вимог, ставлення батьків до деяких антисоціальних явищ — п'янства, крадіжок, обману, протекціонізму, нечесного способу життя та інших аморальних вчинків,— можна змінити або позбутися цих явищ.

Серед кола дослідників сімейного і родинного виховання варто відзначити Мирослава Гнатовича Стельмаховича, який по суті наново увів у педагогічний обіг терміни даної теми.

М.Г. Стельмахович висвітлює вироблені впродовж багатьох віків знання, досвід, традиції і звичаї українського народу, зокрема ті, що пов'язані з родинним вихованням. Вчений впроваджує термін «українська фамілістика». Він пише: «українською фамілістикою (лат. *gatiia* — сім'я, рід, родина) називаємо набуті в процесі багатовікової історії розвитку родинного життя, знання і практичний досвід українського народу в галузі організації шлюбу та створення міцної, здорової та щасливої сім'ї» [109, 43-44].

Педагогом досліджено національну систему родинного виховання. Він вказує на провідні завдання цього виховання: «...завдання домашньої педагогіки можна визначити так: виховання повинно зробити людину здатною до досягнення її призначення» [109, 92].

Дослідник відзначає, що ідеал родинного виховання — здорова та щаслива людина з багатогранними знаннями і високими духовно-моральними якостями, патріотичними почуттями та працьовитістю.

М.Г. Стельмахович досліджує процес виховання та його принципи. Він пише, що «родинне виховання» — процес цілеспрямованого формування особистості дитини під керівництвом батьків. Процес родинного виховання — це сукупність послідовних дій батьків, спрямованих на досягнення гарного виховання своїх дітей. «Вченим досліджені компоненти родинного виховання, до яких він відносить: мету, завдання, зміст, принципи, методи, прийоми і організаційні форми виховання.»

Надаючи виняткового значення родині загалом, М.Г. Стельмахович розумів і згубність впливі на особистість тих батьків, які не виконували своїх громадських обов'язків, нехтували відповідальністю, яка покладає на них батьківство і материнство. Розкриваючи негативні сторони побутування сучасних родин, педагог наголошував на важливості їх духовно-матеріального здоров'я, яке вважав запорукою здоров'я нації, міцності незалежної України.

Педагогічна спадщина М.Г. Стельмаховича про родинне виховання включає в себе і поради: «Чим і як виховувати.»

Сьогодні родинне виховання перебуває на новій стадії розвитку. Так у Державній національній програмі «Освіта» одним із пунктів основних шляхів реформування виховання є організація родинного виховання та освіти як важливої ланки виховного процесу і забезпечення педагогічного всеобучу батьків [24, 8-19].

Дошкільне виховання є вихідною ланкою в системі безперервної освіти, становлення і розвитку особистості. Воно здійснюється в родині, дитячих дошкільних виховних закладах у тісній взаємодії з сім'єю і має на меті забезпечення фізичного та психічного здоров'я дітей, їх

повноцінного розвитку, готовності до школи, набуття життєвого досвіду.

Дошкільне виховання спрямовується на практичне оволодіння рідною мовою в сім'ї та дошкільному виховному закладі, забезпечення пізнавальної активності, творчих і художніх здібностей в ігровій та інших видах дитячої діяльності; виховання культури спілкування, поваги й любові до батьків, родини, батьківщини; започаткування основ трудового виховання, екологічної культури, моральної орієнтації в національних і загальнолюдських цінностях.

Дошкільне виховання ґрунтується на засадах родинного виховання, народної педагогіки, національної культури, сучасних досягнень науки, надбань світового педагогічного досвіду. Воно органічно поєднує родинне і суспільне виховання.

□